

Βασίλης Π. Αράπογλου*

ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ, ΟΙ ΑΛΗΘΕΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΤΟΥΣ: ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός του συγκεκριμένου άρθρου είναι η διαμόρφωση ενός κριτικού θεωρητικού πλαισίου με βάση το οποίο οι πολιτικές αντιμετώπισης επιμέρους ή τοπικών εκδηλώσεων του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα θα μπορούσαν να ενταχθούν στη διεθνή συζήτηση για τη διαμόρφωση διαφορετικών «καθεστώτων αποκλεισμού» στις ΗΠΑ και την Ευρώπη. Επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση των διαφορετικών τυπολογιών για το κράτος πρόνοιας προκειμένου να αναδειχθούν οι θεωρητικές προϋποθέσεις αλλά και οι εμπειρικές διαστάσεις με βάση τις οποίες θα μπορούσε να διερευνηθεί η υπόθεση για την ύπαρξη διαφορετικών «καθεστώτων αποκλεισμού». Οι μεταβολές στις κύριες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις ενός «καθεστώτος αποκλεισμού» σκιαγραφούνται για την ελληνική περίπτωση.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΤΑ «ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ» ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΗΘΕΙΕΣ» ΤΟΥΣ

Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1990 μια σειρά συγκριτικών ερευνών αναδεικνύουν την αναποτελεσματικότητα των μέτρων αντιμετώπισης της φτώχειας και του αποκλεισμού στις ΗΠΑ και την Ευρώπη και τροφοδοτούν ευρύτερους θεωρητικούς προβληματισμούς γύρω από τη σύγκλιση διαφορετικών μοντέλων κοινωνικής πολιτικής (Handler, 2003· Scharpf,

* Διδάσκων στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ευχαριστώ τους Θωμά Μαλούτα, Τάκη Καφετζή, Σπύρο Σακελλαρόπουλο και Αλέξανδρο Αφουξενίδη για τα χρήσιμα σχόλιά τους, και τη Γιάννα Κατσιαιμπούρα για την επιμέλεια του κειμένου.

2002· Ferrera et al., 2001· Lodemel and Trickey, 2001· Jessop, 1999· Mingione, 1996). Τα μέτρα αυτά αποτέλεσαν έναν από τους κυριότερους άξονες των μεταρρυθμίσεων του κράτους πρόνοιας σε μια πολυεπίπεδη και πλουραλιστική, αλλά ταυτόχρονα τεχνοκρατική και επιλεκτική, κατεύθυνση. Η συγκριτική ανάγνωση της νέας αυτής πραγματικότητας συνέβαλε στην ανάπτυξη νέων κριτικών προσεγγίσεων από τις δύο πλευρές του Ατλαντικού, που μπορεί να διευκολύνουν τη μελέτη των πολιτικών καταπολέμησης του αποκλεισμού που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία.

Από τη μια μεριά υπάρχουν οι προσεγγίσεις που εμπλουτίζουν τις εδραιωμένες τυπολογίες του κράτους πρόνοιας, προσπαθώντας να αναδείξουν τις διασυνδέσεις ανάμεσα στις οικονομικές πιέσεις του διεθνούς ανταγωνισμού και στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις που συντελούνται σε υπερεθνικό ή εθνικό επίπεδο συντονισμού της κοινωνικής πολιτικής (Esping-Andersen, 2002, 1997· Lodemel and Trickey, 2001· de la Porte et al., 2001· Peck, 2001· Jessop, 1999· Mingione, 1998). Από την άλλη μεριά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν εκείνες οι αναλύσεις που δίνουν έμφαση στο ρόλο της γλώσσας για την κατασκευή συναινεσίων σε διαφορετικά επίπεδα διαμόρφωσης πολιτικής και την αντιμετώπιση ειδικών εκφάνσεων του αποκλεισμού (π.χ., Dean, 2003· Morgen and Maskovsky, 2003· Bulpett, 2002· Lister, 2001· Stepney et al., 1999· Levitas, 1998).

Αφετηρία των απόψεων που διατυπώνω σ' αυτό το άρθρο αποτέλεσε η πρόταση (Bulpett, 2002) ότι σε κάθε ένα από τα λεγόμενα «καθεστώτα ευημερίας» (welfare regimes), όπως προσδιορίζονται από τον Esping-Andersen (1990), αντιστοιχεί και ένα «καθεστώς αποκλεισμού» (regime of exclusion).¹ Σύμφωνα με αυτή την πρόταση οι συγκεκριμένες εκδηλώσεις κοινωνικού αποκλεισμού σε κάθε χώρα αντανακλούν την ιδεολογία των καθεστώτων που τις παράγουν και μάλιστα την ιδεολογία των θεσμών που αναλαμβάνουν να τις αντιμετωπίσουν. Ως προς το περιεχόμενό της, η υπόθεση αυτή δεν είναι πρωτότυπη, με την έννοια ότι μια σειρά εμπειρικών ερευνών (π.χ. Saraceno, 2002· Layte et al., 2001· Gallie and Paugam, 2000) πραγματεύονται, και συχνά επαληθεύουν, ότι η ένταση και η έκταση επιμέρους φαινομένων αποκλεισμού διαφοροποιείται ανάλογα με το «καθεστώς ευημερίας» μέσα στο οποίο εντοπίζονται.

1. Χρησιμοποίη τον όρο «καθεστώς» επειδή αποδίδει το πολιτικό περιεχόμενο των θεσμών και τον ιδεολογικό προσανατολισμό των φορέων που εμπλέκονται στην αντιμετώπιση του αποκλεισμού.

Το συγκεκριμένο άρθρο της Bulpett δεν αναφέρεται στις θεωρητικές κατηγορίες με τις οποίες θα ήταν δυνατή η μελέτη των κύριων διαστάσεων διαφορετικών «καθεστώτων αποκλεισμού» που στο παρόν κείμενο επιχειρώ να αναπτύξω. Ωστόσο, η πρότασή της φέρνει ξανά στο προσκήνιο, το ότι οι ίδιες οι ιδεολογίες και οι θεσμοί που έχουν ως στόχο την ευημερία των πολιτών παράγουν ανισότητες και αποκλεισμούς – και μάλιστα ειδικού τύπου ανισότητες και αποκλεισμούς, τέτοιους που προσδιάζουν στους θεσμούς που «υλοποιούν» τις συγκεκριμένες ιδεολογίες.

Η αντίφαση αυτή, που ιστορικά αποτέλεσε το αντικείμενο πραγμάτευσης των θεωριών για το κράτος πρόνοιας, προσφέρει την αφετηρία για την κριτική διαπραγμάτευση των μετασχηματισμών στις μεθόδους διακυβέρνησης που επιχειρούνται κατά την τελευταία δεκαετία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υιοθέτηση της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού στις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την απασχόληση και την κοινωνική ένταξη (Ferrera et al., 2002· de la Porte et al., 2001). Ο Jessop (2003, 2005) επισημαίνει τους περιορισμούς αυτής της μεθόδου τόσο από ιδεολογική άποψη (επικράτηση νεοφιλελεύθερων στρατηγικών) όσο και από θεσμική άποψη (επικράτηση αγοραίων και ιεραρχικών τρόπων συντονισμού χωρίς αναστοχαστικότητα).

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε εκείνες τις κριτικές προσεγγίσεις που διατυπώνονται τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη και επισημαίνουν τις πολιτικές και ιδεολογικές παραμέτρους της αντιμετώπισης των φαινομένων αποκλεισμού και φτώχειας σε τοπικό επίπεδο (π.χ., Nicholls, 2003 για τη Γαλλία· Wolch και Deverteuil, 2001 για τις ΗΠΑ· Kennett, 1994 για τη Γερμανία και τη Βρετανία· Cochrane, 1994 για τη Βρετανία). Οι προσεγγίσεις αυτές αναδεικνύουν γενικότερες αδυναμίες των νέων υποδειγμάτων της διακυβέρνησης, καθώς επισημαίνουν ότι ο πλουραλιστικός χαρακτήρας των τοπικών παρεμβάσεων μετατρέπεται συχνά σε τεχνοκρατική διαχείριση της φτώχειας από τις τοπικές οικονομικές και πολιτικές ελίτ. Ο Nicholls (2003, σ. 357) συμπυκνώνει το θεωρητικό αυτό προβληματισμό στη διατύπωση του δικού του ορισμού σύμφωνα με τον οποίο «ένα καθεστώς φτώχειας αποτελεί έναν τύπο διακυβέρνησης που υλοποιείται στην αρένα της διαχείρισης της φτώχειας».

Ισχυρίζομαι ότι οι κύριες διαστάσεις ενός καθεστώτος αποκλεισμού θα ήταν *επιχειρησιακότερο* να εντοπιστούν πρώτα σε εθνικό επίπεδο. Στη συνέχεια, μπορεί να διερευνηθεί αν το θεσμικό πλαίσιο, όπως και οι ιδεολογικές και πολιτικές στρατηγικές των φορέων κοινωνικής πολιτικής, επιτρέπουν την ανάδυση ενός υπερεθνικού καθεστώτος ή τη συγκρότηση τοπικών παραλλαγών. Επιπλέον, η ανάλυση του νέου πλουραλιστικού

και πολυεπίπεδου μοντέλου κοινωνικής πολιτικής μπορεί να εμπλουτιστεί θεωρητικά αν αναγνωρίσουμε ότι οι φορείς κάθε καθεστώτος αποκλεισμού χρησιμοποιούν ιδιαίτερους λόγους για το τι είναι αποκλεισμός και πώς πρέπει να διασφαλίζεται η κοινωνική ένταξη. Συχνά, η ιδεολογική λειτουργία των λόγων αυτών δεν γίνεται αντιληπτή από τους ίδιους τους συμμετέχοντες στη διαμόρφωση πολιτικής, καθώς παραγνωρίζεται η ιστορική τους καταγωγή, ο συσχετισμός οικονομικής και πολιτικής δύναμης μεταξύ των φορέων που τους εκφέρουν, η αλληλεξάρτηση των λόγων αυτών με πρακτικές κοινωνικού ελέγχου, και οι συνέπειές τους στη ζωή των ίδιων των ομάδων στις οποίες αναφέρονται. Με την έννοια αυτή, οι λόγοι για τον αποκλεισμό και την ένταξη εμπεριέχουν αξιώσεις αλήθειας που επιβεβαιώνουν την ταυτότητα και αναπαράγουν τη θεσμική θέση όσων τις εκφέρουν, αλλά ενδεχομένως δεν συμβάλλουν σε μια αναστοχαστική διαδικασία σχεδιασμού.

Στα μέρη του άρθρου που ακολουθούν επιχειρώ πρώτα να δείξω την ιδεολογική λειτουργία των λόγων για τον αποκλεισμό στις σημερινές συνθήκες μετασχηματισμού των παραδοσιακών μοντέλων κοινωνικής πολιτικής. Στη συνέχεια, παραθέτω τις παραμέτρους εκείνες με βάση τις οποίες μπορούμε να χαρτογραφήσουμε ένα καθεστώς αποκλεισμού. Στο τελευταίο μέρος του άρθρου παρουσιάζω ένα διάγραμμα του ελληνικού καθεστώτος αποκλεισμού που ενδεχομένως μελλοντικές έρευνες μπορεί να εξειδικεύσουν ή να διαφοροποιήσουν.

2. «ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ» ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥΣ: ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 η επεξεργασία τυπολογιών για το κράτος πρόνοιας αναπτύσσεται ραγδαία ώστε εύστοχα ο Abrahamson (1999) παρατηρεί ότι πρόκειται για μια «επιχείρηση τυποποίησης της ευημερίας». Εκτός από την περίφημη πια ταξινόμηση του Esping-Andersen (1990), οι συχνότερα αναφερόμενες στη βιβλιογραφία τυπολογίες είναι αυτές του Leibfried² (2000), του Abrahamson (1999), του Jessop (1999a), και του Mingione (1996, 1998).

Από τις κριτικές που έχουν ασκηθεί στις τυπολογίες αυτές θα εστιάσω σε τρία σημεία που θεωρώ ότι είναι σημαντικά για να συσχετίσουμε την

2. Η τυπολογία του Leibfried για πρώτη φορά διατυπώθηκε το 1991 με τη σύγκριση των «καθεστώτων φτώχειας» (poverty regimes) στις χώρες μέλη της ΕΟΚ και την προοπτική δημιουργίας ενός ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας.

ιδεολογική λειτουργία διαφορετικών λόγων για τον αποκλεισμό με τις διαδικασίες αναδιάρθρωσης του κράτους πρόνοιας (βλ. επισκόπηση των κριτικών από τους Arts and Gelissen, 2002). Πρώτον, στις περισσότερες τυπολογίες παραλείπονται βασικοί τομείς της κοινωνικής αναπαραγωγής, όπως η εκπαίδευση, η ιδιοκτησία γης και η κατοικία (Kleinman et al., 1998). Δεύτερον, η πολιτική γεωγραφία των τυπολογιών περιορίστηκε αρχικά σε εθνικό επίπεδο και είχε έντονο ευρωκεντρικό χαρακτήρα. Ειδικότερο μάλιστα πρόβλημα αποτέλεσε η ταξινόμηση των μεσογειακών χωρών (Ferrera, 1996· Bonoli, 1997· Leibfried, 2000· Mingione, 1996). Τρίτον, το ζήτημα του κρατικού ελέγχου στις διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής ουσιαστικά αγνοείται. Στα πλαίσια αυτά, η παράμετρος των διαφορών των υποκειμένων με βάση το «φύλο» και τη «φυλή» και ο ρόλος των κοινωνικών κινημάτων είχαν αρχικά παραγνωριστεί.

Από τις υπάρχουσες τυπολογίες, τις πιο πάνω κριτικές τοποθετήσεις ενσωματώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό η προσέγγιση του Mingione (1996, 1998) και του Jessop (1999). Ο Mingione (1996, 1998) αναφέρεται σε «καθεστώτα κοινωνικής ρύθμισης» και διακρίνει εθνικές παραλλαγές ενός «συντηρητικού», «φιλελεύθερου» και «σοσιαλδημοκρατικού» μοντέλου. Η γεωγραφική διαφοροποίηση των καθεστώτων οφείλεται, αφενός, στον τρόπο επίλυσης του αγροτικού ζητήματος και, αφετέρου, στον τρόπο ένταξης των μεταναστευτικών ροών στις αγορές εργασίας. Ειδικότερα, η επίλυση του αγροτικού ζητήματος στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου συνέβαλε στη μερική προλεταριοποίηση και ταυτόχρονα στην εμπέδωση «συντηρητικών-οικογενειοκεντρικών» (conservative-familistic) καθεστώτων.

Ο Jessop (1999a) ισχυρίζεται ότι το «Κεϋνσιανό Εθνικό Κράτος Πρόνοιας» (Keynesian Welfare National State) αντικαταστάθηκε από το «Σουμπετεριανό Μετα-Εθνικό Εργασιοαναγκαστικό Καθεστώς» (Schumpeterian Workfare³ Postnational Regime) και τις «νεοφιλελεύθερες», «νεοκρατιστικές», «νεοκοινοτιστικές» και «νεοκορπορατιστικές» παραλλαγές του. Κατά τη γνώμη μου τα καθεστώτα των χωρών της Νότιας Ευρώπης εντάσσονται ευκολότερα στην περιοδολόγηση του Mingione. Ωστόσο, μπορεί να διερευνηθεί το αν, και με ποιες, ενδεχομένως, αντικρουόμενες στρατηγικές, ένα «συντηρητικό οικογενειοκεντρικό καθεστώς» σταδιακά αποκτά «Σουμπετεριανό», «Μεταεθνικό» και «Εργασιοαναγκαστικό» χαρακτηριστικά.

3. Αποδίδω τον όρο «workfare regime» ως «εργασιοαναγκαστικό καθεστώς» γιατί, όπως εξηγήω στη συνέχεια, αποδίδει καλύτερα τις πρακτικές διάπλασης των υποκειμένων που υφίστανται τον αποκλεισμό σύμφωνα με τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας.

Ειδικότερα, η έννοια της «εργασίας του καταμερισμού των υποκειμένων» μάς διευκολύνει να κατανοήσουμε τις διαδικασίες κατηγοριοποίησης του πληθυσμού και των περιοχών με στόχο την κοινωνική ένταξή τους (Jessor, 1999a). Θα μπορούσαμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι μια από τις βασικές λειτουργίες των συστημάτων που αναπτύσσονται για την αντιμετώπιση της φτώχειας και του αποκλεισμού είναι «ο καταμερισμός των υποκειμένων σε θέσεις ένταξης». Αυτό σημαίνει ότι οι διαφορετικοί φορείς κοινωνικής αναπαραγωγής, άρα όχι μόνο το κράτος με τη στενή έννοια, κατασκευάζουν «θέσεις ένταξης» (θέσεις σε προγράμματα κατάρτισης, επιμόρφωσης, απασχόλησης, κ.ο.κ.) σύμφωνα με τις οποίες προσπαθούν να διαπλάσουν τα «υποκείμενα-άτομα» («μονογονεϊκές οικογένειες», «νέοι παραβάτες», «απασχολήσιμοι», κ.ο.κ.).

Υπό τις νέες συνθήκες η διαδικασία αυτή καθίσταται διαδικασία διαπραγματεύσης, στην οποία μεσολαβούν διαφορετικοί λόγοι και πρακτικές «κοινωνικής ένταξης» (Levitas, 1996· Silver, 1993, 1996). Η Levitas διακρίνει ανάμεσα σε ένα «λόγο κοινωνικής ενσωμάτωσης» (Social Integrationist Discourse) που περιορίζεται στην αντιμετώπιση του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας, έναν «αναδιανεμητικό λόγο» (Redistributive Discourse) που θεωρεί τον αποκλεισμό αποτέλεσμα της φτώχειας και της έλλειψης πόρων και ένα «ηθικό λόγο για τις τάξεις των πτωχών»⁴ (Moral Underclass Discourse) που αποδίδει τον αποκλεισμό στην ανομική συμπεριφορά και τις αξίες των πτωχών. Η Silver (1993, 1996) προτείνει τη διάκριση ανάμεσα σε «φιλελεύθερο», «οργανικό» και «σοσιαλδημοκρατικό» λόγο και εντοπίζει εθνικές παραλλαγές τους που σχετίζονται με τις πολιτικές παραδόσεις και ιδεολογίες του ρεπουμπλικανισμού και του κοινοτισμού στη Γαλλία και στις ΗΠΑ. Το πλεονέκτημα αυτών των δύο προσεγγίσεων είναι ότι προσφέρουν τη δυνατότητα να αντιστοιχίσουμε τους κυρίαρχους λόγους με τη θεσμική οργάνωση κάθε καθεστώτος. Δηλαδή, θα μπορούσαμε να διερευνήσουμε αν οι συμμετέχοντες εξαντλούνται σε μια ρητορική («συντηρητική-οργανική-ηθική», «φιλελεύθερη-ενσωμάτωσης στην αγορά», ή «σοσιαλδημοκρατική-αναδιανεμητική») που νομιμοποιεί πρακτικές πειθάρχησης των φτωχών και συμβολικής απαξίωσης της ετερότητας.

Ειδικότερα η Levitas (2001, 2003) χρησιμοποιεί την κλασική διάκριση του Μανχάιμ μεταξύ ιδεολογίας και ουτοπίας για να διακρίνει ανάμεσα σ' ένα «ασθενές πρόγραμμα» κοινωνικής ένταξης με έντονο ιδεολογικό

4. Μεταφράζω τον όρο «Underclass» ως «Τάξεις των Πτωχών/Απόρων» για να αποδώσω τις ιστορικές καταβολές του συντηρητικού λόγου στην Ελλάδα.

χαρακτήρα και σ' ένα «ισχυρό πρόγραμμα» με ουτοπικό και κριτικό προσανατολισμό. Ο ιδεολογικός χαρακτήρας του «ασθενούς προγράμματος» σηματοδοτεί την προσπάθεια των αστικών τάξεων που συνδυάζουν φιλελεύθερα και ηθικά επιχειρήματα για τη διατήρηση της κυρίαρχης θέσης τους, ενώ ο ουτοπικός προσανατολισμός του «ισχυρού προγράμματος» χρησιμοποιεί την επιχειρηματολογία των καθολικών κοινωνικών δικαιωμάτων για το μετασχηματισμό της κοινωνίας. Κατά τη γνώμη μου, η αντιπαράθεση ιδεολογίας–ουτοπίας επιτυγχάνει να αναδείξει τις κοινωνικές ανισότητες των υποκειμένων που υποστηρίζουν διαφορετικά πολιτικά προγράμματα, αλλά δυσχεραίνει την ανάλυση των αντιπαραθέσεων ή συγκλίσεων σχετικά με την κατεύθυνση των μεταρρυθμίσεων.

3. ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΚΑΘΕΣΤΩΤΩΝ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΡΑΛΛΑΓΩΝ ΤΟΥΣ

Συνεπώς, η έννοια των «καθεστώτων αποκλεισμού» μπορεί να αποκτήσει πλούσιο θεωρητικό περιεχόμενο και ν' αποτελέσει υπόθεση εργασίας για την ανάπτυξη συγκριτικής έρευνας των ιδιαίτερων φαινομένων αποκλεισμού και της αντιμετώπισής τους. Από εμπειρική σκοπιά θα μπορούσαμε να συζητήσουμε τρεις βασικές συνιστώσες για τον εντοπισμό και τη μελέτη των μεταβολών ενός «καθεστώτος αποκλεισμού»:

α) Η κοινωνική και γεωγραφική κατανομή του αποκλεισμού

Βασικός στόχος είναι η αποτύπωση των αλλαγών που σχετίζονται με τις σύγχρονες οικονομικές και δημογραφικές πιέσεις και η χαρτογράφηση νέων ομάδων που απειλούνται με αποκλεισμό. Ειδικότερα, θα μπορούσαμε να διερευνήσουμε την κατανομή των κινδύνων του αποκλεισμού ανάλογα με την κοινωνική διαστρωμάτωση, το φύλο και την ιθαγένεια, τον τύπο του νοικοκυριού, και την αστική σύνθεση του πληθυσμού σε κάθε καθεστώς. Εμπειρικές έρευνες μεγάλης κλίμακας στην Ευρώπη επαληθεύουν ότι η κατανομή των κινδύνων του αποκλεισμού ανάλογα με την κοινωνική διαστρωμάτωση, την ιθαγένεια και την οικογενειακή σύνθεση εξαρτάται από τις κοινωνικές παροχές κάθε προνοιακού συστήματος (Tsakloglou and Papadopoulos, 2002· Leyte et al., 2001). Επιπλέον, συγκριτικές έρευνες σε ευρωπαϊκές μητροπόλεις υπογραμμίζουν την ένταση του κοινωνικού διαχωρισμού, την αύξηση του αριθμού των γυναικών, και των μειονοτήτων που διαβιούν σε συνθήκες αποκλεισμού (ενδεικτικές μελέτες στο Mingione, 1996).

Μπορούμε επομένως να ισχυριστούμε ότι η κοινωνική και γεωγραφική κατανομή διαφόρων κινδύνων αποκλεισμού εξαρτάται από το βαθμό

αποεμπορευματοποίησης της κοινωνικής αναπαραγωγής διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων. Η συνιστώσα αυτή είναι σημαντική γιατί δείχνει αν οι δημόσιοι πόροι, σε διάφορες φάσεις του κύκλου ζωής των νοικοκυριών, επαρκούν για την αντιμετώπιση βασικών κοινωνικών αναγκών. Ανάλογα με τη διαθεσιμότητα των στοιχείων μπορεί επιπλέον να αναλυθεί η επίδραση πηγών εισοδήματος που προέρχονται από την αγορά (π.χ. ιδιοκτησία, επιχειρηματικό, αγροτικό εισόδημα, μισθοί) και, άρα, διαφορετικών μορφών «εμπορευματοποίησης» της κοινωνικής αναπαραγωγής.

β) Η συνάρθρωση των κυρίαρχων λόγων για τον αποκλεισμό

Πρωταρχικός στόχος είναι να εντοπίσουμε την ιστορική καταγωγή διαφορετικών λόγων για τον αποκλεισμό, αλλά και τα σημεία της συνάρθρωσής τους με το φιλελεύθερο, συντηρητικό, ή σοσιαλδημοκρατικό λόγο για το ρόλο του κράτους και των αγορών. Να αποτυπώσουμε τις αλυσίδες συναίνεσης ή σύγκρουσης με τις οποίες κατασκευάζεται ένα καθεστώς αποκλεισμού. Θεωρητικά, η πρόταση αυτή υιοθετεί την άποψη ότι η διαχείριση του αποκλεισμού εντάσσεται σε ένα σύνολο λόγων και πρακτικών που έχουν ως αντικείμενο τον ίδιο τον πληθυσμό και τις επιμέρους κατηγορίες του. Οι πρακτικές και οι λόγοι αυτοί δεν είναι εξασχίσιμες συνειδητοί και σχεδιασμένοι, αλλά συνοδεύουν τις ιστορικές διαδικασίες της συγκρότησης του κράτους και των αγορών, τον καθορισμό των εξωτερικών τους ορίων και της διείσδυσής τους στους τόπους της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ιδεολογική συναίνεση αντανακλάται στα κριτήρια επιμερισμού των κοινωνικών παροχών προς τους φτωχούς, τα οποία αποτέλεσαν κριτήριο διαφοροποίησης ορισμένων συγγραφέων από τον Esping-Andersen (π.χ. Leibfried, 2000· Bonoli, 1997· Ferrera, 1996). Ωστόσο, οι συγγραφείς αυτοί εστιάζουν στη θεσμική λειτουργία των συστημάτων κοινωνικής προστασίας (κριτήρια, οργάνωση, επιλεκτικότητα παροχών), ενώ εδώ προκρίνεται η ιδεολογική λειτουργία της διαχείρισής τους. Θα μπορούσε, όμως, να ειπωθεί ότι οι πτυχές της θεσμικής λειτουργίας (κριτήρια κ.λπ.) αποτελούν την υλική αποκριστάλωση των κυρίαρχων λόγων που προσανατολίζουν τις στρατηγικές διαφορετικών κοινωνικών φορέων.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί μια ρητορική σύγκλιση ανάμεσα στο αμερικανικό και στο ευρωπαϊκό μοντέλο που ίσχυσε τουλάχιστο έως την «11/9». Η σύγκλιση αυτή εμφανίζεται με την επικράτηση ενός διαχειριστικού λόγου, ο οποίος διαπιστώνεται υφολογικά από το συμπίλημα (pastiche) συντηρητικών και φιλελεύθερων επιχειρημάτων για τον περιο-

ρισμό των δικαιωμάτων επιμέρους ομάδων και περιοχών (Levitas, 1996, 2003). Είναι ενδιαφέρον ότι ο συντηρητικός λόγος περί «εξάρτησης» των φτωχών συνυπάρχει με το φιλελεύθερο λόγο περί «καταπολέμησης των διακρίσεων» ενώ και οι δύο μαζί προσδένονται στην αλυσίδα των επιχειρημάτων για την «αποτελεσματικότητα» των πολιτικών και την «ανταγωνιστικότητα» της οικονομίας (Prince, 2001· Schmidt, 2002). Παράλληλα, εξασθενεί σημαντικά ο σοσιαλδημοκρατικός λόγος, για τον οποίο η αναδιανομή των πόρων αποτελούσε κομβικό σημείο υπαγωγής των επιχειρημάτων για την οικονομική ανάπτυξη και την υλοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων.

γ) Το θεσμικό πλέγμα και οι πρακτικές αντιμετώπισης του αποκλεισμού

Η μελέτη των λόγων και των πρακτικών αντιμετώπισης του αποκλεισμού θα πρέπει να εντάσσεται με διαλεκτικό τρόπο μέσα στο θεσμικό πλαίσιο της δράσης διαφορετικών φορέων. Συνεπώς, η ανάλυση ξεκινά με την καταγραφή της κατανομής των αρμοδιοτήτων για την αντιμετώπιση του αποκλεισμού από ιδιωτικούς και δημόσιους φορείς υπερεθνικής–εθνικής–τοπικής κλίμακας. Στις νέες συνθήκες παρατηρούνται τάσεις σύγκλισης γύρω από το υπόδειγμα του «προνοιακού πλουραλισμού» και της «πολυεπίπεδης διακυβέρνησης». Διαπιστώνουμε μια τριπλή κίνηση: ιδιωτικοποίησης (φιλανθρωπία, ιδιωτικά χρηματοδοτούμενες ΜΚΟ), αποκέντρωσης (τοπική αυτοδιοίκηση), και διεθνοποίησης (ΟΗΕ, Παγκόσμια Τράπεζα, ΕΕ, διεθνείς ΜΚΟ) στη διαχείριση των σχετικών προγραμμάτων. Η κατά το δυνατόν ακριβέστερη αποτύπωση αυτών των τάσεων είναι απαραίτητη για να αποκτήσουμε μια δυναμική εικόνα για τα καθεστώτα αποκλεισμού. Προκειμένου να αποφύγουμε μονολιθικές προσεγγίσεις περί της ιδεολογικής ομοιογένειας του κράτους ή της κοινωνίας των πολιτών, χρειάζεται να εστιάσουμε στις στρατηγικές που οι κοινωνικοί δρώντες αναπτύσσουν στα πλαίσια των θεσμών που προσπαθούν να μετασχηματίσουν μέσα από αλλοιώσεις, ή και επαναλήψεις, παραδοσιακών λόγων και ιστορικά εμπεδωμένων πρακτικών.

Ωστόσο η θεσμική μετάθεση της ευθύνης αντιμετώπισης του αποκλεισμού σε μια πληθώρα μη-κυβερνητικών και τοπικών φορέων συνοδεύεται από ανταγωνισμούς στην εξεύρεση, διαχείριση και επιμερισμό των πόρων. Η διογκούμενη σχετική βιβλιογραφία μας πληροφορεί για πολυδιάσπαρτες περιπτώσεις «δικτύων» και «εταιρικών σχημάτων» που εξυπηρετούν τοπικά ή υπερεθνικά συμφέροντα και συμβάλλουν στη δημιουργία του «σκιώδους κράτους» και των «σκιωδών αγορών» (Jessop, 1999a, 1999b· Wolch and Deverteuil, 2001).

Στο πλαίσιο αυτό οι διαδικασίες για την εμπέδωση ενός ενιαίου ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου που θα μπορεί να διασφαλίσει την κοινωνική συνοχή και να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τα φαινόμενα της φτώχειας και του αποκλεισμού συναντά σημαντικά εμπόδια. Η προώθηση ενός μοντέλου «πολυεπίπεδης διακυβέρνησης» προς το παρόν ενισχύει το διακυβερνητικό χαρακτήρα της κοινωνικής πολιτικής γιατί εντέλει υποστηρίζεται από τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις πάνω και μέσα από τις οποίες έχουν δομηθεί τα ευρωπαϊκά προνοιακά συστήματα. Ειδικότερα, η Levitas (2003) διαπιστώνει ότι η «Ανοιχτή Μέθοδος Συντονισμού» εξυπηρετεί ένα «ασθενές πρόγραμμα κοινωνικής ένταξης», όπου κυριαρχεί ο «λόγος της κοινωνικής ενσωμάτωσης», και η προτεραιότητα δίνεται στην αύξηση των ποσοστών συμμετοχής στην απασχόληση.

Με βάση αυτές τις παραμέτρους μπορεί να υποστηριχθεί ότι κάθε εθνικό «καθεστώς αποκλεισμού» είναι το ιδιαίτερο πλέγμα λόγων και θεσμών, μέσα στο οποίο συγκροτούνται και δρουν οι κοινωνικοί φορείς που επιλεκτικά αναλαμβάνουν την υλική και συμβολική ένταξη των φτωχών σε διαφορετικές θέσεις κοινωνικής αναπαραγωγής. Με άλλα λόγια, τα εθνικά «καθεστάτα αποκλεισμού» αποτελούν ένα μόνο μέρος στο εσωτερικό ενός καθεστώτος ευημερίας, το κατώτερο εκείνο δίκτυο που τυπικά συγκροτείται για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των φτωχών και συχνά καταλήγει να αναλαμβάνει μόνο τον κοινωνικό έλεγχο τους. Επιπλέον, η προσαρμογή των καθεστώτων αποκλεισμού στις διεθνείς οικονομικές πιέσεις, και επομένως η σύγκλιση ή απόκλιση τους, έχει ιστορικούς και γεωγραφικούς περιορισμούς που, εν μέρει, καθορίζουν τις δυνατότητες της επικράτησης ενός ισχυρού προγράμματος ένταξης και την αναδιάρθρωση της ισχύος των φορέων που συμμετέχουν στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής.

4. ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ: ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΜΕΛΕΤΗΣ

Εμπλουτίζοντας την περιοδολόγηση του Mingione (1996, 1998) και του Jessop (1999a, 2003, 2005) με τις αναλύσεις της Levitas (1996, 2001), θα υποστηρίξω ότι το ελληνικό καθεστώς αποκλεισμού συγκροτείται στο εσωτερικό ενός συντηρητικού οικογενειοκεντρικού καθεστώτος ευημερίας που μετασχηματίζεται, καθώς υιοθετείται ο φιλελεύθερος διαχειριστικός λόγος για τον αποκλεισμό, που κυριαρχεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και συναρθρώνεται με ιστορικά εμπεδωμένους λόγους στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω το ελλη-

νικό καθεστώς αποκλεισμού χρησιμοποιώντας τις συνιστώσες που επεξηγήθηκαν στο τρίτο μέρος του παρόντος.

Μέχρι τώρα, στη βιβλιογραφία το ελληνικό κράτος πρόνοιας έχει αποδοθεί ως «υπολειμματικό» (Στασινοπούλου, 1996), «κορπορατιστικό» (Abrahamson, 1999· Katrougalos, 1996), «κρατιστικό-πατεργαλιστικό» (Petmesidou-Tsoulouvi, 1996), «υποτυπώδες» (rudimentary) (Leibfried, 2000· Gough, 1996), «πελατειακό-επιμεριστικό» (Matsaganis, 2005), ανάλογα με την τυπολογία που προτιμήθηκε, τη θεωρητική προσέγγιση του συγγραφέα, ή τις επιμέρους πολιτικές που εξετάζονται. Οι μελέτες αυτές αποτυπώνουν επιμέρους κοινωνικά πεδία κρατικής παρέμβασης και διαφωτίζουν αντίστοιχα επιμέρους πλευρές των ιδεολογικών λειτουργιών του κράτους.

Ωστόσο, μπορούμε να υπογραμμίσουμε τα διακριτικά εκείνα γνωρίσματα του ελληνικού κράτους πρόνοιας που μας επιτρέπουν να το εντάξουμε στην οικογένεια των συντηρητικών-οικογενειοκεντρικών καθεστώτων του ευρωπαϊκού νότου. Το πρώτο γνώρισμα αφορά στην οικονομική βάση της «ασθενούς» κοινωνίας των πολιτών, δηλαδή τη μικρή ιδιοκτησία γης και στην οικιακή οικονομία, οι οποίες και υποστηρίζουν την κοινωνική αναπαραγωγή των εργατικών και μικροαστικών στρωμάτων (Hadjimichalis, 1987· Τσουκαλάς, 1987· Μαλούτας και Οικονόμου, 1988). Το δεύτερο γνώρισμα είναι η ανισομερής παρέμβαση του κράτους σε επιμέρους πεδία κοινωνικής αναπαραγωγής. Ειδικότερα, αναφέρομαι στην επιλεκτική απόσυρση του κράτους από τη σφαίρα των αγορών γης και κατοικίας (Leontidou, 1990· Μαλούτας και Οικονόμου, 1988) αλλά και στην ταυτόχρονη ανάπτυξη των εκπαιδευτικών μηχανισμών του (Τσουκαλάς, 1989, 1987). Το τρίτο γνώρισμα είναι η έλλειψη ενός ικανοποιητικού δικτύου κοινωνικής προστασίας και συνακόλουθα η επικράτηση συντηρητικών αντιλήψεων, πελατειακών και αυταρχικών πρακτικών στη χορήγηση επιδομάτων και στη λειτουργία των υπηρεσιών της πρόνοιας (Ματσαγγάνης, 1999· Στασινοπούλου, 1996· Petmesidou-Tsoulouvi, 1996).

Η ιστορική διαμόρφωση αυτών των χαρακτηριστικών μπορεί να αναζητηθεί στη διαδρομή που αποτυπώνει ο Mingione (1998) για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, με την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν παραγνωρίζονται οι πολιτικές συγκυρίες συγκρότησης του ελληνικού σχηματισμού στο Βαλκανικό χώρο. Συγκεκριμένα, η Μικρασιατική εκστρατεία αποτελεί ορόσημο για το πέρασμα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στον καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας, τη δημιουργία μιας εσωτερικής αγοράς και την εθνική ομογενοποίηση (Μηλιός, 1988). Η ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, η θεμελίωση των θεσμών της αγοράς εργασίας

και της κοινωνικής προστασίας, αλλά και οι λεγόμενες άτυπες σχέσεις εργασίας ή ο εποικισμός των πόλεων συμβιβάζουν τις βλέψεις και τις πρακτικές επιμέρους μερίδων του κεφαλαίου και πολλαπλών ταξικών στρωμάτων. Η μικρή ιδιοκτησία γης και κεφαλαίου αποτελούν τα δομικά εκείνα χαρακτηριστικά που, σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, θα διευκολύνουν τη συμπίεση του κόστους της εργατικής δύναμης και την επέκταση της κατανάλωσης που είναι απαραίτητη για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του μικρού και μεγάλου κεφαλαίου (Μαλούτας και Οικονόμου, 1988).

Έτσι, ο ελληνικός σχηματισμός διατηρεί επί μακρό διάστημα ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του παλιού καταμερισμού της εργασίας (Lipietz, 1990). Επομένως η αναπαραγωγή (αλλά και ο μετασχηματισμός) της εργατικής τάξης, των αγροτικών και των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων συντελείται μέσα από τις τυπικές και άτυπες διασυνδέσεις της οικιακής και της αγροτικής οικονομίας με το κράτος και το κεφάλαιο. Το γεγονός αυτό δεν αναιρεί τη σταδιακή ανάπτυξη εντατικών μορφών συσσώρευσης που αφορούν, κυρίως, στους πλέον διεθνοποιημένους κλάδους της οικονομίας (ναυτιλία, ενέργεια, ορυχεία-μεταλλεία, χρηματοπιστωτικό σύστημα), αλλά αναδεικνύει σε θεμελιώδη στρατηγική της κοινωνικής ένταξης τις γεωγραφικές και οικονομικές διασυνδέσεις της πατριαρχικής οικογένειας με το κεντρικό και τοπικό κράτος και διαφορετικές μερίδες του κεφαλαίου. Υπ' αυτή την έννοια το ελληνικό καθεστώς ευημερίας μπορεί να εννοηθεί ως ένας πολύπλοκος ιστός δικτύων που υφαίνεται από τις πρακτικές όλων των φορέων που εμπλέκονται στην κοινωνική αναπαραγωγή. Τα δίκτυα αυτά χαρακτηρίζονται από οικονομική και πολιτική όσμωση και συγκροτούνται πάνω σε εξουσιαστικές σχέσεις που έχουν αυταρχικό-πατερνλιστικό ή πελατειακό χαρακτήρα.

Από τη δεκαετία του 1990 και ύστερα, το καθεστώς αυτό μετασχηματίζεται με την εισαγωγή ευέλικτων μορφών συσσώρευσης κεφαλαίου, την περιστολή της δημόσιας κατανάλωσης και απασχόλησης, την επέκταση των υπηρεσιών και των άτυπων μορφών απασχόλησης, και την αρχή της συρρίκνωσης των αγροτικών μορφών οικιακής οικονομίας. Διαμορφώνεται έτσι ένα μίγμα μεταφορντιστικών, φορντιστικών και παραδοσιακών παραγωγικών συστημάτων που στηρίζονται σε πατερνλιστικές ή πατριαρχικές-οικογενειακές σχέσεις εργασίας και ενσωματώνουν διαφορετικές μεταξύ τους πρακτικές ελέγχου της διαδικασίας εργασίας. Το μίγμα αυτό συνεπάγεται υψηλή ικανότητα και ποικιλία μεθόδων απόσπασης απόλυτης και σχετικής υπεραξίας. Συνολικά οδηγεί στην απαξίωση διαφορετικών μορφών εργατικής δύναμης που κατά κύριο λόγο είναι εφικτή εξαιτίας της αύξησης της προσφοράς.

Η συμπίεση του εργατικού κόστους διευκολύνεται με την αύξηση των ποσοστών απασχόλησης μέσω των λεγόμενων ενεργητικών πολιτικών, τις αντιφατικές ρυθμίσεις των μεταναστευτικών ροών (επιλεκτικές «προσλήψεις» και «απελάσεις» με συγκυριακά κριτήρια), και την επέκταση των άτυπων μορφών εργασίας. Από την άλλη όμως μεριά, το μίγμα αυτό δημιουργεί τάσεις για οικονομικές κρίσεις, ανεργία, και πολλαπλές ιεραρχίες στις αγορές εργασίας. Ταυτόχρονα, οι μεταβολές που πραγματοποιούνται στη χρηματοοικονομική οργάνωση και στο ρόλο της τραπεζικής πίστης έχουν σημαντικές επιπτώσεις όχι μόνο στην αναδιάρθρωση των παραγωγικών συστημάτων αλλά και στην κοινωνική αναπαραγωγή. Στις νέες συνθήκες τα εισοδήματα από τη μικρή ιδιοκτησία γης και κεφαλαίου δεν επαρκούν για την επέκταση της κατανάλωσης, ρόλο που αναλαμβάνουν να ενισχύσουν η τραπεζική πίστη και οι κοινοτικές επιδοτήσεις.

Τα ιδιαίτερα αυτά γνωρίσματα έχουν θεωρηθεί στρατηγικές κοινωνικής ένταξης των αγροτικών και προσφυγικών πληθυσμών που συνέβαλαν στην ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Οι μεταρρυθμίσεις, που επιχειρήθηκαν από τη δεκαετία του 1990 και ύστερα, κυρίως επιδιώκουν να αμβλύνουν ορισμένες από τις αθέμιτες συνέπειες των στρατηγικών αυτών στη λειτουργία του προνοιακού συστήματος (αναποτελεσματικότητα, ευνοιοκρατία, πελατειακές σχέσεις). Ωστόσο, παραμένουν αθέατες οι συνέπειες των πρακτικών αυτών στις συνθήκες ζωής όσων αποτυγχάνουν στις ακροβασίες της κοινωνικής ανέλιξης και σε μεγάλο βαθμό εξαρτούν την επιβίωσή τους από τη διαμεσολάβηση τόσο του κράτους όσο και της κοινωνίας των πολιτών. Με άλλα λόγια, υπάρχουν σημαντικά κενά στην ιστορία της δημιουργίας και του μετασχηματισμού του ελληνικού καθεστώτος αποκλεισμού.

Παρά το γεγονός ότι σχεδιασμένες πολιτικές και παρεμβάσεις με αντικείμενο την αντιμετώπιση της φτώχειας εμφανίζονται από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα, η μελέτη του ελληνικού καθεστώτος αποκλεισμού μπορεί να έχει ως αφετηρία τα έργα που πραγματεύονται τις πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές ένταξης των μεταναστευτικών ρευμάτων σε διάφορες ιστορικές περιόδους της ανάπτυξης των ελληνικών πόλεων. Θα σκιαγραφήσω ορισμένες μόνο από τις ιστορικές όψεις και θα επικεντρωθώ στις σύγχρονες τάσεις του ελληνικού καθεστώτος αποκλεισμού με βάση τις συνιστώσες που προτάθηκαν στο τρίτο μέρος του παρόντος άρθρου.

α) Η κοινωνική και γεωγραφική κατανομή του αποκλεισμού

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 η φτώχεια γίνεται στην Ελλάδα αντικείμενο επιστημονικής έρευνας και από τις αρχές της δεκαετίας του

1990 έρχονται στο φως της δημοσιότητας τα πορίσματα των σχετικών ερευνών που τεκμηριώνουν ότι οι σημαντικότεροι παράγοντες για την ύπαρξη μετρήσιμης φτώχειας στην Ελλάδα είναι: Η ανεργία, η ανυπαρξία μέτρων κοινωνικής προστασίας, η υπανάπτυξη των αγροτικών περιοχών, και οι εκπαιδευτικές ανισότητες (Καράγιωργας et al., 1990). Στις έρευνες αυτές η φτώχεια συναρτάται με το μεταπολεμικό πρότυπο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας που συντέλεσε στη μείωση της απόλυτης φτώχειας αλλά και στην αύξηση της σχετικής φτώχειας στα αστικά κέντρα. Μπορούμε να επιστημονούμε ότι βασικούς μηχανισμούς για την αντιμετώπιση της φτώχειας, στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες του μετεμφυλιακού κλίματος και της δικτατορίας, αποτέλεσαν η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση, καθώς το πλεονάζον εργατικό δυναμικό της υπαίθρου κατευθύνθηκε στις πόλεις, στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης και στις ΗΠΑ.

Οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης που διατηρούνται μέχρι τη δεκαετία του 1980 όπως και η ανάπτυξη του τουρισμού και της αγροτικής οικονομίας στην περιφέρεια συμβάλλουν στην περαιτέρω μείωση της φτώχειας, αλλά και σταθεροποιούν τη γεωγραφική και κοινωνική κατανομή της. Η διαδικασία αυτή επιβραδύνεται στη δεκαετία του 1980 καθώς η τριτογενεοποίηση της παραγωγής, η οικονομική στασιμότητα και τάσεις αποβιομηχάνισης στα αστικά κέντρα συνοδεύονται από την εμφάνιση υψηλών ποσοστών ανεργίας.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 η αυστηρή δημοσιονομική και νομισματική προσαρμογή στους στόχους της ευρωπαϊκής σύγκλισης συνδυάζεται με ρυθμίσεις που επιδιώκουν την αύξηση της προσφοράς εργασίας και τη συμπίεση του εργατικού κόστους, είτε πρόκειται για εξειδικευμένο δυναμικό νέων εισερχόμενων στην αγορά εργασίας, είτε πρόκειται για μεταναστευτικές εισροές που κυρίως κατευθύνονται στην αγροτική οικονομία και στις κατασκευές. Ωστόσο, οι πολιτικές αυτές διευρύνουν τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, όπως διαπιστώνεται με τη διάχυση των φαινομένων αποστέρησης σ' ευρύτερα κοινωνικά στρώματα που αφορούν περίπου το 1/3 των Ελλήνων πολιτών και των νεοεισερχόμενων μεταναστών (Εμμανουήλ, 2002). Ειδικότερα, η ένταξη στα παραδοσιακά εργατικά και αγροτικά στρώματα, η χαμηλή εκπαίδευση και η ανεργία αποδεικνύονται σημαντικοί προσδιοριστικοί παράγοντες πολλαπλών μορφών αποκλεισμού στην Ελλάδα (Layte et al., 2001). Ιδιαίτερα, η σόρευση των φαινομένων αποκλεισμού την τελευταία δεκαετία μπορεί να ερμηνευτεί από την απουσία πλήρους απασχόλησης, τη χαμηλή εκπαίδευση, την έλλειψη ευρωπαϊκής ιθαγένειας και την απόκλιση από το πυρηνι-

κό τετραμελές σχήμα οικογένειας (Tsakloglou, Papadopoulos, 2002). Επίσης, λαμβάνοντας υπόψη τόσο πρωτογενείς (θέση στην παραγωγή) όσο και δευτερογενείς παράγοντες ταξικού προσδιορισμού (εκπαίδευση, στέγαση, οικογενειακή σύνθεση, μετανάστευση), έχουμε ισχυρές ενδείξεις για τη χωρική έκφραση μιας διαδικασίας κοινωνικής πόλωσης στο εσωτερικό των πόλεων (Maloutas, 2004).

Επιπλέον, μελέτες που εκπονήθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά δείχνουν ότι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις στην Ελλάδα είναι οι πλέον αδύναμες σε σχέση με όλες τις άλλες χώρες της ΕΕ να μειώσουν την οικονομική ανισότητα, ενώ τα εισοδήματα κεφαλαίου και τα εισοδήματα από αυταπασχόληση στον αστικό τομέα της οικονομίας συμβάλλουν στην αύξηση της συνολικής οικονομικής ανισότητας (Τσακλόγλου, 1999). Τα ευρήματα αυτά παρέχουν ισχυρές ενδείξεις ότι ο βαθμός «εμπορευματοποίησης» της οικονομικής αναπαραγωγής των φτωχών στην Ελλάδα είναι υψηλός. Συνεπώς, οι δυσκολίες της αναπαραγωγής των εργατικών και αγροτικών στρωμάτων δεν οφείλονται στην «εξασθένιση» των κοινωνικών δεσμών, αλλά στην εμπορευματοποίηση που επιτείνεται από δευτερογενείς ταξικούς προσδιορισμούς. Κατ' επέκταση, οι επιλεκτικές πολιτικές μπορούν να εξυπηρετούν την αποτελεσματικότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη μόνο εφόσον εντάσσονται σε ένα συνολικό πρόγραμμα αναδιανομής και αποεμπορευματοποίησης αγαθών όπως η εκπαίδευση και η υγεία, θέση που επαληθεύουν εμπειρικά και συγκριτικές μελέτες (Behrendt, 2000). Κάτι τέτοιο όμως δεν αποτέλεσε στόχο των πολιτικών που ακολουθήθηκαν στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία (Matsaganis, 2005).

β) Η συνάρθρωση των κυρίαρχων λόγων για τον αποκλεισμό

Στις ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες καταπολέμησης αποκλεισμού και φτώχειας που σταδιακά αναπτύσσονται στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, αρχικά διαπιστώνουμε τη φιλοδοξία για τη συγκρότηση ενός «ισχυρού προγράμματος» καταπολέμησης της φτώχειας. Το πρόγραμμα αυτό υποστηρίζεται και από την κινητοποίηση της επιστημονικής κοινότητας που επιδιώκει να διευκολύνει τις απόπειρες σχεδιασμού στις κοινοτικές πρωτοβουλίες για την καταπολέμηση της φτώχειας και στα προγράμματα καταπολέμησης του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (Καραντινός et al., 1996). Ωστόσο, από τα μέσα της δεκαετία του 1990 ο σχεδιασμός θα υποχωρήσει σε ένα «ασθενές πρόγραμμα» ένταξης στην αγορά εργασίας, όπως κυρίως εκφράζεται μέσα από την πορεία της υλοποίησης των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης και, μετέπειτα, την εφαρμογή της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονι-

σμού των πολιτικών για την κοινωνική ενσωμάτωση. Η υποχώρηση της ευρωπαϊκής στρατηγικής σε ένα ασθενές πρόγραμμα διευκολύνει τη συνάρθρωση του εισαγόμενου φιλελεύθερου-διαχειριστικού λόγου με ένα συντηρητικό ηθικό λόγο που στην ελληνική πραγματικότητα αντλεί από το ρεπερτόριο της φιλανθρωπίας και τελικά συμβάλλει στην κατασκευή «ευάλωτων ομάδων» χωρίς ουσιαστικά δικαιώματα.

Στο σημείο αυτό θα ήταν σκόπιμο να εντοπίσουμε με ποιο τρόπο συναρθρώθηκαν ο συντηρητικός, ο φιλελεύθερος και ο σοσιαλδημοκρατικός λόγος στην ελληνική περίπτωση. Για να γίνει κάτι τέτοιο οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τις ιστορικές και διεθνείς πηγές απ' όπου παράγονταν και διανέμονταν οι λόγοι αυτοί. Θα σταθώ σε δύο κομβικά σημεία της χρησιμοποιούμενης ρητορικής, που κατά τη γνώμη μου ενισχύουν την άποψη ότι στην παρούσα φάση επαναλαμβάνονται παλιές συναρθρώσεις: τον εκσυγχρονισμό του προνοιακού συστήματος και την κοινωνική συνοχή.

Ακολουθώντας τη μέθοδο ανάλυσης του πολιτικού λόγου που προτείνει ο Gastil (1992), ο «εκσυγχρονισμός» θα μπορούσε να θεωρηθεί μια «κενή λέξη» (empty word), δηλαδή είναι όρος που χρειάζεται περαιτέρω διευκρινίσεις, οι οποίες, συνήθως, παρέχονται με την επιστροφή των εμπειρογνομόνων και της επιστημονικής κοινότητας. Παραδείγματος χάρη, στη γλώσσα του «τρίτου δρόμου» στη Μεγάλη Βρετανία ο «εκσυγχρονισμός» συνδέθηκε με ένα επικοινωνιακό, διαχειριστικό και τεχνοκρατικό λεξιλόγιο (Fairclough, 2000β). Κατά τη γνώμη μου αυτή η σύνδεση είναι, εν μέρει, αποτέλεσμα της θεωρητικής αντίληψης ότι στην ύστερη νεωτερικότητα κεντρικοί φορείς αναστοχαστικότητας είναι τα «αφηρημένα συστήματα» και οι εμπειρογνώμονες (Giddens, 1990, 1991). Η αντίληψη αυτή επικυρώνει την αποϊδεολογικοποίηση που συντελείται στο κοινωνικό πεδίο και ταυτόχρονα εξιδανικεύει τη σύζευξη της επιστημονικής με την πολιτική ισχύ. Επομένως, όταν ο όρος «εκσυγχρονισμός» εγγράφεται στο πεδίο της διακυβέρνησης, το ιδεολογικό του περιεχόμενο θα προσδιοριστεί από τους εκάστοτε πολιτικούς και κοινωνικούς συσχετισμούς. Στο βαθμό που στους ευρωπαϊκούς θεσμούς κυριαρχούν αντιλήψεις που δίνουν προτεραιότητα στη διασφάλιση της ανταγωνιστικότητας, ο όρος γίνεται εργαλείο τεχνοκρατικής προσαρμογής των προνοιακών συστημάτων στις απαιτήσεις της αύξησης των ποσοστών απασχόλησης και της ευελιξίας στις αγορές εργασίας.

Η «συνοχή» έχει έντονο ιδεολογικό περιεχόμενο που συμβάλλει στην κατασκευή μιας κοινότητας («ένα έθνος», «μια Ευρώπη», με «κοινές αξίες»), αλλά αποθαρρύνει την κριτική διαπραγμάτευση των αξιών με τις

οποίες οικοδομείται αυτή η κοινότητα. Σύμφωνα με την προσέγγιση του Gastil (1992), η συνοχή αποτελεί «φορτισμένη» (loaded) λέξη, αφού τροφοδοτεί μια σειρά ηθικών συνδηλώσεων ή κοινωνικών κινδύνων. Η ρητορική λειτουργία της μπορεί να γίνει κατανοητή εφόσον ενταχθεί στο δίλημμα «ανάπτυξη» ή «συνοχή». Τα κριτήρια με τα οποία θα απαντηθεί το πότε ισχύει η διάζευξη ή το πώς μπορεί να μετατραπεί σε σύζευξη αποτελούν πολιτικό διακύβευμα. Εφόσον κάτι τέτοιο δεν αποτελέσει αντικείμενο διαλόγου ή σύγκρουσης, οι επικρατούσες συντηρητικές αντιλήψεις περί συνοχής υπάγονται με ιδιαίτερη ευκολία στη λογική της ανταγωνιστικότητας.⁵ Στην περίπτωση αυτή ο «εκσυγχρονισμός» προσφέρει το τεχνικό μέσο για την πραγματοποίηση μιας «σύζευξης» της οποίας οι όροι δεν έχουν συζητηθεί.

Με τον τρόπο αυτό η συνδυασμένη χρήση του «εκσυγχρονισμού» και της «κοινωνικής συνοχής» παράγει σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο ένα ασθενές και, εντέλει, συντηρητικό πρόγραμμα μεταρρύθμισης, δεδομένου ότι η συντηρητική φόρτιση υπερισχύει εύκολα των τεχνοκρατικών προσδιορισμών του εκσυγχρονισμού. Το τελικό αποτέλεσμα είναι ένας «συντηρητικός εκσυγχρονισμός» που, ιστορικά, προσδένει την κοινωνική πολιτική και ειδικότερα την «καταπολέμηση» της φτώχειας σε διαδικασίες κοινωνικού ελέγχου.

Στην Ελλάδα ο συντηρητικός λόγος για τον αποκλεισμό αντλεί κυρίως από το παραδοσιακό λόγο της φιλανθρωπίας για την περίθαλψη των φτωχών και τη φιλοξενία των ξένων (ιστορική επισκόπηση στο Κορασίδου, 1995 και Λιάκος, 1993, για σύγχρονες παραλλαγές στο Agaroglou, 2004α, 2004β). Υπάρχει βέβαια μια πιο ακραία εκδοχή που διαπιστώνεται με σχετική ευκολία στον τύπο και στα ΜΜΕ ή σε συνεντεύξεις και σε παρατήρηση στο πεδίο, κυρίως σε υπηρεσίες πρόνοιας και δημοτικές υπηρεσίες. Συνήθως η εκδοχή αυτή είναι αναγνώσιμη μέσα σε «προβολικές» ή «αποβλητικές» δηλώσεις, κοινωνικές και πολιτικές αναπαραστάσεις «μιασμάτων» με μακρά γενεαλογία. Δηλαδή, η ακραία συντηρητική εκδοχή συνδέεται άμεσα με φαινόμενα ανομίας, απόκλισης και εγκληματικότητας, γι' αυτό και εκδηλώνεται εύκολα σε αναπαραστάσεις συμβολικής-πολιτικής ρύπανσης των τοπικών κοινοτήτων ή του αστικού χώρου. Σημαντικότερο, όμως, είναι ν' αναγνωρίσουμε την ήπια φιλανθρωπική εκδοχή που παρα-

5. Για την ιδεολογική χρήση της «συνοχής» στους νέους τρόπους διακυβέρνησης, βλ. Maloutas και Pantelidou-Malouta, 2004· Jessop, 2003β· Fairclough, 2000β. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι η συνοχή μπορεί να αποκτήσει και σοσιαλδημοκρατικό περιεχόμενο.

μένει συγκαλυμμένα ηθικοπλαστική και εντοπίζεται κυρίως σε επίσημα κείμενα, σε μεσαία και κατώτερα κλιμάκια της κοινωνικής διοίκησης. Και οι δύο εκδοχές, που δεν αποκλείεται να εναλλάσσονται ή να συνυπάρχουν, προσδιορίζουν το περιεχόμενο της «κοινωνικής συνοχής» στην ελληνική πραγματικότητα.

Η συντηρητική αντίληψη εδράζεται στη λογική του «δώρου»,⁶ αντιπαράθεται ή διαστρέφει τη λογική των δικαιωμάτων, και τονίζει τις «υποχρεώσεις» του δωρολήπτη. Το δώρο προσφέρεται σε περιπτώσεις ατυχίας και ενίοτε συνδέεται με μοιρολατρικές αναπαραστάσεις που θυματοποιούν και αποδυναμώνουν, χωρίς ωστόσο πάντοτε να ενοχοποιούν το φτωχό παραλήπτη του. Με τον τρόπο αυτό ο δωρητής αποκαθιστά την κοινωνική (κρατική ή θεία) αδικία, διατηρεί το φαντασιακό δεσμό της κοινής ταυτότητας με το δωρολήπτη και συνεπώς διασφαλίζει την κοινωνική συνοχή.

Επιπλέον, η κοινή ταυτότητα μπορεί να ενισχυθεί από έναν λαϊκιστικό ή αυταρχικό λόγο που χαράσσει διαχωριστικές γραμμές με κάθε άλλον (ξένο-παραβάτη-εξεγεγμένο ή και δυνάστη-τιμωρό) που δεν περιλαμβάνεται στη σχέση καλού δωρητή-υπόχρεου δωρολήπτη. Στο βαθμό που ο δωρολήπτης δεν ανταποκρίνεται στις «υποχρεώσεις» του προς κάποιο φορέα του προνοιακού συστήματος (περισσότερο ή λιγότερο κομματικοποιημένο ή ιδιωτικοποιημένο στην εσωτερική του οργάνωση και λειτουργία) μπορεί να θεωρηθεί ότι «μιαίνει» την καθαρότητα του δώρου και εκμεταλλεύεται τη γενναιοδωρία του φορέα-δωρητή. Στην «πελαταιακή» παραλλαγή, δωρητής και δωρολήπτης αμοιβαία αμφισβητούν τη συμβολική διαμεσολάβηση του κράτους, ενισχύουν το φαντασιακό δεσμό τους σφουρηλατώντας επιμεριστικές ταυτότητες, και συναλλάσσονται σύμφωνα με τη λογική της «λαφυραγώγησης».

Ακριβώς επειδή το δώρο και το έλεος έχουν τη δική τους συμβολική οικονομία (δεν είναι ανεξάντλητα, αλλά προσφέρονται με προϋποθέσεις) τα άτομα-υποκείμενα διαπαιδαγωγούνται σύμφωνα με τις αξίες της «εργατικότητας» και της «οικογένειας». Η φιλανθρωπία αποτελεί κομβικό σημείο για τη συνάρθρωση του «οικογενειοποιητικού» λόγου με τον «αυταρχικό-πατερναλιστικό», «εργασιο-αναγκαστικό», «εθνικιστικό» ή ακόμη και «κομματικό» λόγο. Οι λόγοι αυτοί αναδύονται στην περιφέ-

6. Η ανθρωπολογική συζήτηση αναβιώνει με αφορμή την εμφάνιση σύγχρονων μορφών δώρου και φιλανθρωπίας στην κοινωνική πολιτική (Godelier, 2003· Douglas, 1992· Herzfeld, 1992).

ρεία της ρητορικής της συνοχής, άλλοτε σε κείμενα που διευκρινίζουν βασικές κατευθυντήριες γραμμές, άλλοτε σε πεδία του κοινωνικού διαλόγου, και άλλοτε σε διάφορες φάσεις της εφαρμογής επιμέρους μέτρων. Τέλος, οι λόγοι αυτοί εσωτερικεύονται από τα ίδια τα υποκείμενα του αποκλεισμού όταν, όπως συχνά στο πεδίο της εφαρμογής διαπιστώνουμε, δεν επιτρέπουν στον εαυτό τους να φανταστεί άλλο τρόπο πρόσβασης σε αγαθά, έκφρασης της επιθυμίας τους και αλλαγής των συνθηκών της ζωής τους, παρά τα πλασματικά υποστυλώματα της ταυτότητάς τους. Με άλλα λόγια, η «γενναιοδωρία» μετατρέπεται σε αλλοτριωτική δύναμη.

Στην επίσημη ρητορική για την κοινωνική ενσωμάτωση στην Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία, ο εκσυγχρονισμός του προνοιακού συστήματος συνδέθηκε κυρίως με φιλελεύθερες και κατά περίπτωση σοσιαλδημοκρατικές αντιλήψεις. Ωστόσο, ο φιλελεύθερος λόγος δεν έχει ισχυρά ιστορικά ερείσματα, είναι ένας λόγος που συχνά παράγεται σε ευρωπαϊκούς θεσμούς, αλλά προσδένεται σε παραλλαγές του που δημιουργούνται, διανέμονται και καταναλώνονται στο ελληνικό σχηματισμό. Το βασικό του γνώρισμα είναι ότι ως βασική αιτία της φτώχειας αναγνωρίζει τον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας, η αντιμετώπιση του οποίου είναι εφικτή σε μια αναπτυξιακή λογική που συνοδεύεται από επιχειρήματα για την αύξηση της παραγωγικότητας και των ποσοστών απασχόλησης.

Στο επίκεντρο του ασθενούς προγράμματος που τελικά επικράτησε και στην Ελλάδα,⁷ βρίσκεται η αλλαγή των σχέσεων κράτους-πολίτη, αντλώντας όμως ταυτόχρονα από το λεξιλόγιο της αγοράς και της επισημονικο-τεχνικής διαχείρισης (η ανάλυση του Fairclough για τη Μεγάλη Βρετανία παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με την ελληνική περίπτωση, Fairclough, 2000a, b). Η αντίληψη αυτή παραπέμπει σε μια λογική «αγαθών» ή «προϊόντων», και τελικά οδηγεί σε τάσεις ιδιωτικοποίησης των λειτουργιών του κοινωνικού κράτους. Ο εκσυγχρονισμός του προνοιακού συστήματος αναμένεται να υλοποιηθεί μέσα από μεθόδους διοίκησης των κοινωνικών υπηρεσιών και η κοινωνική ένταξη μέσα από εκατοντάδες προγράμματα, σχέδια και δράσεις. Ο κατακερματισμός φορέων, δικαιούχων, αγαθών και υπηρεσιών αποτελεί στρατηγική που σε ιδεολογικό επίπεδο πλήττει σύρριζα την έννοια του ολικού δικαιώματος. Δεν αποτελεί παράδοξο ότι στην ελληνική περίπτωση ενισχύει αυτό που θέλει να κατα-

7. Τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την κοινωνική ενσωμάτωση αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα «ασθενούς προγράμματος». Εκτενέστερη ανάπτυξη στο Αράπογλου, 2005.

πολεμήσει, δηλαδή διαφορετικές μορφές ευνοιοκρατίας και κατακερματισμού. Ισχυρίζομαι ότι αυτό συμβαίνει για δύο λόγους. Πρώτον, ο σχεδιασμός συγγείι τις «καθολικές παροχές» (που άλλωστε στην Ελλάδα δεν εφαρμόστηκαν ποτέ) με τη «γενναιοδωρία» του κράτους. Δεύτερον, οι απόπειρες της θεσμικής μεταρρύθμισης καθοδηγούνται, από πάνω προς τα κάτω, με τη σύζευξη της τεχνοκρατικής και της κοιμματικής ισχύος.

Παράλληλα, ενισχύεται το βασικό γνώρισμα του φιλελευθερισμού, δηλαδή ο ατομικισμός. Η αντιμετώπιση του αποκλεισμού γίνεται με τη λεγόμενη «εξατομικευμένη προσέγγιση», σύμφωνα με την οποία τα άτομα εντάσσονται σε ομάδες κινδύνου για τις οποίες σχεδιάζονται τα ειδικά προγράμματα ένταξης στην αγορά εργασίας ή οι στοχευμένες παρεμβάσεις που υλοποιούνται από εταιρικά σχήματα.

Στο ασθενές αυτό πρόγραμμα ο σοσιαλδημοκρατικός ή ριζοσπαστικός λόγος των «κοινωνικών δικαιωμάτων» δεν έχει ιδιαίτερη επιρροή. Το κλασικό ερώτημα για τη σχέση διανομής και οικονομικής ανάπτυξης υποβαθμίζεται τόσο στις σχετικές έρευνες όσο και στα κείμενα πολιτικής. Οι γενικές πολιτικές και τα διανεμητικά αποτελέσματά τους θεωρούνται θετικά, χωρίς όμως αντίστοιχη τεκμηρίωση. Η εργασία δεν αντιμετωπίζεται ως τρόπος νοσηματοδότησης αλλά εμφανίζεται ως μορφή απασχόλησης (είναι χαρακτηριστικό ότι η λέξη «εργασία» αντικαθίσταται από τη λέξη «απασχόληση»). Κεντρικό ζήτημα των στρεβλώσεων του προνοιακού συστήματος καθίσταται η «αναποτελεσματικότητα» και όχι η «αδικία», η «κακή ποιότητα» κι όχι η «ανισότητα». Οι σχέσεις κράτους-πολίτη μετασχηματίζονται με την εισαγωγή νέων μεθόδων διοίκησης κι όχι με τη διαμεσολάβηση της κοινωνίας των πολιτών. Τα δικαιώματα αναφέρονται ως τυπικές έννοιες, επιδεικνύοντας συμμόρφωση σε διεθνείς συμβάσεις, ενώ η αναδιανομή των δημόσιων πόρων, η συμμετοχή των κοινωνικών φορέων και οι συλλογικές μέθοδοι εργασίας για την ουσιαστική υλοποίησή τους παραλείπονται. Τα επιδόματα συλλήβδην και η συζήτηση για το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα χαρακτηρίζεται λαϊκισμός. Κάθε διαφορετικός λόγος εύκολα χαρακτηρίζεται ανεδαφικός ή ουτοπικός και μένει εκτός πλαισίου συζήτησης. Τελικά οι διαφορές ισχύος και αντιλήψεων μεταφράζονται σε απόσταση από την, μία και μοναδική, πραγματικότητα.

Η ρητορική του «εκσυγχρονισμού» και της «συνοχής» όταν χρησιμοποιείται για την επίτευξη πρόωγων συναινέσεων, χωρίς την ανάδειξη των πολιτικών και ιδεολογικών διαφορών, μετατρέπει τις ίδιες τις διαδικασίες διαβούλευσης, όπως για παράδειγμα η Επιτροπή Κοινωνικής Προστασίας, σε τυπικές διαδικασίες συγκαταθετικού χαρακτήρα. Η λογική του «δώρου» (φιλανθρωπία-συντηρητισμός) συνδυάζεται με τη λογική

του «αγαθού» (αγορά–φιλελευθερισμός) υποβαθμίζοντας τη λογική του «δικαιώματος» (κοινωνικό κράτος–σοσιαλδημοκρατία ή ριζοσπαστισμός). Ενδεχομένως, οι αδυναμίες που εντοπίζονται στην εφαρμογή του ασθενούς προγράμματος καταπολέμησης του αποκλεισμού μπορούν να εξηγηθούν με την αναποτελεσματικότητα της διοίκησης, τη μη-αφομοίωση των καινοτόμων μεθόδων, την αντίσταση των γραφειοκρατικών μηχανισμών, ή ακόμη το συντηρητισμό της κοινωνίας. Στην περίπτωση αυτή όμως παραμένουμε στο ίδιο πεδίο λόγου, παγιδευόμεστε από τη ρητορική αντιπαράθεση παράδοση–εκσυγχρονισμός, το κράτος και η κοινωνία αναπαράγουν τις αμφιθυμικές τους σχέσεις.

Εναλλακτικά, ίσως, θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι ο αποκλεισμός του σοσιαλδημοκρατικού και του ριζοσπαστικού λόγου στο ασθενές πρόγραμμα αντιμετώπισης του αποκλεισμού διευκολύνει τις διολισθήσεις ανάμεσα στον συντηρητικό και το φιλελεύθερο λόγο. Ο γραφειοκράτης μετατρέπεται σε manager, αλλά παραμένει εγκλωβισμένος σε πρακτικές πιστοποίησης της απορίας–ανεργίας, και ο φιλόanthρωπος γίνεται πωλητής, αλλά προσδοκά την αποπληρωμή του ηθικού χρέους από το δωρολήπτη. Η γραμμή ανάμεσα στους «λαθρεπιβάτες» και στους «παραβάτες» διασχίζεται εύκολα, η γέφυρα ανάμεσα στην «εξάρτηση από τα επιδόματα» και τη «φιλάνθρωπία» περνιέται με ευκολία. Στο ελληνικό αρχιπέλαγος του αποκλεισμού, ανταλλάσσονται δώρα, διακινούνται αγαθά, και λαθραία μετακινούνται πληθυσμοί. Τα ερωτήματα όμως παραμένουν: πώς, πού, και από ποιον παράγονται τα «αγαθά» και τα «δώρα»; Ποιες θέσεις καταλαμβάνουν οι πληθυσμοί; Υπάρχουν άλλες μορφές αλληλεγγύης και δημοκρατικής συμμετοχής εκτός από τα «δώρα» και τα «αγαθά»; Πώς υλοποιείται το «δικαίωμα» στο χώρο της εργασίας, της κοινωνικής διοίκησης, της κοινότητας, της τοπικής αυτοδιοίκησης, της οικογένειας; Μπορούμε να μετασηματίσουμε τα καθεστώτα αποκλεισμού αμφισβητώντας τις μοναδικές αλήθειες–πραγματικότητές τους, και να θεμελιώσουμε νέες συναρθρώσεις;

γ) Το θεσμικό πλέγμα και οι πρακτικές αντιμετώπισης του αποκλεισμού

Η μελέτη της συνάρθρωσης των λόγων αυτών σε αντιπαράβολή με τις πρακτικές των στρωμάτων ή φορέων που τους υιοθετούν μπορεί να συμβάλει στην αποτύπωση μιας πλούσιας εικόνας των διαδικασιών διαχείρισης της κοινωνικής ένταξης. Οι λιγοστές αναφορές στις πρακτικές κοινωνικοποίησης των περιθωριακών ομάδων των πόλεων συνήθως εντοπίζονται στα πλαίσια ευρύτερων κοινωνιολογικών και ιστορικών εργασιών (π.χ. Λιάκος, 1993· Λεοντίδου, 1989· Μουζέλης, 1987· Πιζάνιας, 1993·

Κορασίδου, 1995) και επισημαίνουν ότι από την αρχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους απουσίαζε η σχεδιασμένη κρατική παρέμβαση για την αντιμετώπιση της φτώχειας. Ωστόσο, η απουσία ενός συνολικού κρατικού σχεδίου δε θα έπρεπε να μας αποτρέψει από τη μελέτη των ειδικών μορφών δημόσιας και ιδιωτικής μέριμνας και την ένταξή τους στις μακρές ιστορικές περιόδους του ελληνικού σχηματισμού. Το αντίθετο μάλιστα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η απουσία του συνολικού σχεδίου είναι αυτή που ενισχύει στο ελληνικό καθεστώς αποκλεισμού τις λειτουργίες κοινωνικού ελέγχου επί των φτωχών. Τα μέτρα υγιεινής στις πόλεις, η διανομή συσσιτίων από τις κοινότητες και τους εκκλησιαστικούς φορείς, η λειτουργία δημοτικών πτωχοκομείων, η ίδρυση φιλανθρωπικών συλλόγων για την περίθαλψη και διαπαιδαγώγηση των ατόρων και η σταδιακή ενσωμάτωσή τους στις ίδιες τις κρατικές δομές πρόνοιας στη μεταπολεμική περίοδο έχουν σε μεγάλο βαθμό συμβάλει στην εμπέδωση ενός πλέγματος συντηρητικών θεσμών και πρακτικών.

Δεν είναι λοιπόν παράδοξο αν ακόμη και σήμερα διαπιστώνουμε πολλαπλές συναντήσεις της «ποικιλομορφίας» και της «κρατικής εξουσίας» μέσα στο νέο θεσμικό πλαίσιο της διακυβέρνησης και του κοινωνικού διαλόγου. Με υπόβαθρο τον κοινωνικό διαχωρισμό των τάξεων στις πόλεις αναπτύσσεται ένα ετερογενές πλέγμα «θυλάκων φιλανθρωπίας» στη σκιά του κράτους πρόνοιας και των άτυπων αγορών εργασίας και κατοικίας (Αραπογλου, 2004b). Η μετάθεση της κρατικής ευθύνης αντιμετώπισης της φτώχειας και του αποκλεισμού στην τοπική αυτοδιοίκηση, ένα μικρό αριθμό ΜΚΟ, και την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία, είναι συχνά επιλεκτική. Στην προσπάθεια ανεύρεσης πόρων οι φορείς αυτοί ανταγωνίζονται για την προβολή του έργου τους και την πρόσβαση σε ευρωπαϊκά προγράμματα συνθέτοντας την ελληνική εκδοχή της διαχείρισης του αποκλεισμού.

Παράλληλα, όμως, εντοπίζονται και νέα συλλογικά σχήματα, τοπικές πρωτοβουλίες ή μικρές οργανώσεις που υποστηρίζουν τα ανθρώπινα και κοινωνικά δικαιώματα και διεκδικούν τη συμμετοχή των «φτωχών» και των «ξένων» στη δημόσια ζωή της πόλης. Τα σχήματα αυτά αναζητούν πόρους για να επιβιώσουν και διαύλους για να συμμετάσχουν στις διαδικασίες διαβούλευσης, προβάλλουν τις πρακτικές ομαδικής εργασίας εναλλακτικά ή συμπληρωματικά προς τις εξατομικευμένες προσεγγίσεις, διεκδικούν θεσμικές μεταρρυθμίσεις για να λειτουργήσουν απρόσκοπτα και θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην υλοποίηση ενός ισχυρού προγράμματος κοινωνικής ένταξης.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το συγκεκριμένο άρθρο αποτέλεσε μια πρώτη απόπειρα διαμόρφωσης ενός κριτικού θεωρητικού πλαισίου που θα επιτρέψει να συνδέσουμε τη μελέτη των πολιτικών αντιμετώπισης επιμέρους εκδηλώσεων του αποκλεισμού στην Ελλάδα με τις ευρύτερες διαδικασίες αναδιάρθρωσης του κράτους πρόνοιας. Από την επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας διατυπώθηκε η υπόθεση ότι μπορούμε να διερευνήσουμε την ιστορική συγκρότηση αλλά και το μετασχηματισμό διαφόρων παραλλαγών φιλελεύθερων, συντηρητικών, και σοσιαλδημοκρατικών «καθεστώτων αποκλεισμού» στο εσωτερικό καθενός από τους γνωστούς τύπους του κράτους πρόνοιας. Ως «καθεστώσ αποκλεισμού» ορίστηκε το ιδιαίτερο πλέγμα λόγων και θεσμών μέσα στο οποίο διαμορφώνουν τις στρατηγικές τους οι φορείς εκείνοι που επιλεκτικά αναλαμβάνουν την υλική και συμβολική ένταξη των φτωχών σε διαφορετικές θέσεις κοινωνικής αναπαραγωγής.

Με βάση τη μελέτη της κοινωνικής και γεωγραφικής κατανομής της φτώχειας, των κυρίαρχων λόγων περί κοινωνικής ένταξης και την κατανομή των αρμοδιοτήτων της κοινωνικής πολιτικής υποστηρίχτηκε ότι η συγκρότηση ενός ισχυρού προγράμματος κοινωνικής ένταξης και ο μετασχηματισμός των καθεστώτων αποκλεισμού εξαρτάται από τους ιδεολογικούς συσχετισμούς που διαμορφώνονται σε πολλαπλά επίπεδα διαμόρφωσης πολιτικής. Ο διαχειριστικός τεχνοκρατικός λόγος για την κοινωνική συνοχή και τον εκσυγχρονισμό των προνοιακών συστημάτων στην Ευρώπη διευκόλυνε τη συνάρθρωση φιλελεύθερων και συντηρητικών επιχειρημάτων για τον περιορισμό θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων. Η αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της κοινωνικής αναπαραγωγής οδήγησε στην εμφάνιση νέων φαινομένων φτώχειας των οποίων η επιλεκτική και αποκεντρωμένη αντιμετώπιση από τα συντηρητικά και φιλελεύθερα «καθεστώτα αποκλεισμού» υπήρξε αναποτελεσματική.

Τέλος, εξετάστηκε το ελληνικό καθεστώσ αποκλεισμού ως μια εθνική παραλλαγή των συντηρητικών οικογενειοκεντρικών καθεστώτων της Νότιας Ευρώπης. Ιστορικό σταθμό για τη μελέτη του ελληνικού καθεστώτος αποκλεισμού αποτελεί η Μικρασιατική εκστρατεία καθώς σηματοδοτεί την πρόσδεση των διαδικασιών κοινωνικού ελέγχου επί των αγροτικών και προσφυγικών εργατικών στρωμάτων σε εκείνες τις στρατηγικές κοινωνικής ρύθμισης που συνόδευσαν το σταδιακό πέρασμα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στον καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας. Έκτοτε, ο επιμεριστικός χαρακτήρας της κοινωνικής πολιτικής επιτείνει

τις διαδικασίες άσκησης κοινωνικού ελέγχου επί των κατώτερων στρωμάτων από πελατειακά και φιλανθρωπικά δίκτυα που συγκροτούνται υιοθετώντας ένα ηθικοπλαστικό λόγο για τους φτωχούς. Ο λόγος αυτός αρθρώνεται από αλυσίδες επιμέρους κανόνων και όρων για την ανάληψη της περίθαλψης και ταυτόχρονα της κοινωνικής διάπλασης συγκεκριμένων κατηγοριών απόρων και αναξιοπαθούντων. Οι κρατικές λειτουργίες στο καθεστώς αυτό συγκροτήθηκαν με τρόπο αποσπασματικό, σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, καθώς τμήματα των αλυσίδων του συντηρητικού λόγου είτε μεταγράφηκαν στο εσωτερικό του Κράτους για να ρυθμίσουν τις λειτουργίες των κεντρικών και τοπικών φορέων πρόνοιας είτε διατηρήθηκαν ως γέφυρες διασύνδεσης με ιδιωτικούς και εκκλησιαστικούς φορείς.

Έτσι, το ελληνικό καθεστώς αποκλεισμού διατήρησε τα βασικά χαρακτηριστικά του μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η ένταξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στο νέο διεθνές περιβάλλον (ΟΝΕ, κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης) συνοδεύεται από την εισαγωγή ευέλικτων μορφών συσσώρευσης κεφαλαίου και την αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της αναπαραγωγής των εργατικών και αγροτικών στρωμάτων του ελληνικού πληθυσμού και των μεταναστών. Η συνάρθρωση του εκσυγχρονιστικού–διαχειριστικού λόγου της ΕΕ με το συντηρητικό λόγο της κοινωνικής συνοχής οδήγησε στη διαμόρφωση μιας ασθενούς εθνικής στρατηγικής αντιμετώπισης του αποκλεισμού. Η επιλεκτικότητα των εφαρμοζόμενων πολιτικών, η πρόδεδεσή τους στις λειτουργίες των αγορών εργασίας, και η πολύμορφη ιδιωτικοποίηση των μηχανισμών της κοινωνικής πολιτικής εγκλώβισαν τους φορείς του καθεστώτος στη διαχείριση της προσφοράς εργασίας εμπλουτίζοντας ταυτόχρονα το λόγο τους με φιλελεύθερα επιχειρήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Abrahamson P., 1999, «The welfare modelling business», *Social Policy and Administration*, 33 (4), σ. 394-415.
- Arapoglou V.P., 2004a, «The management of homelessness in Greece: Discourse and power in the study of philanthropic networks», *Critical Social Policy*, 24(1), σ. 102-126.
- Arapoglou V.P., 2004b, «The governance of homelessness in the European South: Spatial and institutional contexts of philanthropy in Athens», *Urban Studies*, 41(3), σ. 621-640.
- Arts W., Gelissen J., 2002, «Three worlds of welfare capitalism or more? A state of the art report», *Journal of European Social Policy*, 12(2), σ. 137-158.
- Atkinson A.B., 1998, *Poverty in Europe*, Oxford, Blackwell.

- Atkinson R., Davoudi S., 2000, «The concept of social exclusion in the European Union: Context, development and possibilities», *Journal of Common Market Studies*, 38(3), σ. 427-448.
- Behrendt C., 2000, «Do means-tested benefits alleviate poverty? Evidence on Germany, Sweden, and the United Kingdom from the Luxembourg Income Study», *Journal of European Social Policy*, 10(1), σ. 23-41.
- Bonoli G., 1997, «Classifying welfare states: A two-dimension approach», *Journal of Social Policy*, 26(3), σ. 351-372.
- Cochrane A., 1994, «Restructuring the local welfare state», στο Burrows R. and Loader B. (eds), *Towards a post-fordist welfare state?*, London, Routledge.
- de la Porte C., Pochet P., Room G., 2001, «Social benchmarking, policy making and new governance in the E.U.», *Journal of European Social Policy*, 11(4), σ. 291-307.
- Dean H., 2003, «The third way and social welfare: The myth of post-emotionalism», *Social Policy and Administration*, 37 (7), σ. 695-708.
- Douglas M., 1992, *Risk and blame: Essays in cultural theory*, New York, Routledge.
- Esping-Andersen G. (ed.), 1997, *Welfare States in transition. National adaptations in global economies*, London, Sage.
- Esping Andersen, G., 1990, *The three worlds of welfare capitalism*, Cambridge, Polity Press.
- Esping-Andersen G. (ed.), 1997, *Welfare states in transition: National adaptations in global economies*, London, Sage Publications.
- Esping-Andersen G. (ed.), 2002, *Why we need a new welfare state*, Oxford, Oxford University Press.
- Fairclough N., 2000a, «Discourse, social theory, and social research: The discourse of welfare reform», *Journal of Sociolinguistics*, 4(2), σ. 163-195.
- Fairclough N., 2000b, *New labour, new language?*, London, Routledge.
- Ferrera M., Hemereijck A., Rhodes M., 2001, «The future of the european social model in the global economy», *Journal of Comparative Policy Analysis, Research and Practice*, 3, σ. 163-190.
- Ferrera M., 1996, «The southern model of welfare in social europe», *Journal of European Social Policy*, 6(1), σ. 17-37.
- Gallie D., Paugam S., 2000, *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*, Oxford University Press.
- Gastil J., 1992, «Undemocratic discourse: A review of theory and research on political discourse», *Discourse and Society*, 3(4), σ. 469-500.
- Giddens A., 1990, *The consequences of modernity*, Cambridge, Polity Press.
- Giddens A., 1991, *Modernity and self identity*, Cambridge, Polity Press.
- Gough I., 1996, «Social assistance in Southern Europe», *Southern European Society and Politics*, 1(1), σ. 1-23.
- Hadjimichalis C., 1987, *Uneven development and regionalism: State, territory and class in Southern Europe*, Bechenham, Groom Helm Ltd.
- Handler J.F., 2003, «Social citizenship and workfare in the US and Western Europe: from status to contract», *Journal of European Social Policy*, 13 (3), σ. 229-243.

- Herzfeld M., 1992, *The social production of indifference: Exploring the symbolic routes of western bureaucracy*, New York, Berg.
- Huber E., 1997, «Options for social policy in Latin America: Neoliberal versus social democratic models», στο Esping-Andersen (ed.), *Welfare States in transition: National adaptations in global economies*, London, Sage Publications.
- Huber E., Stephen J., 2001, *Development and crisis of the welfare state: Parties and power in global markets*, Chicago, University of Chicago Press.
- Jessop B., 1999a, «The changing governance of welfare: Recent trends in its primary functions, scale, and modes of coordination», *Social Policy and Administration*, 33(4), σ. 348-359.
- Jessop B., 1999b, «The dynamics of partnership and governance failure», στο Stoker G. (ed.), *The new politics of local governance in Britain*, Oxford, Oxford University Press.
- Jessop B., 2003, *Governance and metagovernance: On reflexivity, requisite variety and requisite irony*, Department of Sociology, Lancaster University, www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Jessop-Governance-and-Metagovernance.pdf
- Jessop B., 2005, «The European Union and recent transformations in statehood», στο Puntcher Riekmann S., (ed.), *Transformations of statehood from a european perspective*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Katrougalos G., 1996, «The south-European model of welfare state», *Journal of European Social Policy*, 6(1), σ. 39-60.
- Kennett P., 1994, «Modes of regulation and the urban poor», *Urban Studies*, 31 (7), σ. 1017-1031.
- Kleinman et al. (eds), 1998, *European integration and housing policy*, RICS, London and New York Routledge.
- Layte R., et al., 2001, «Explaining levels of deprivation in the European Union», *Acta Sociologica*, 44, σ. 105-121.
- Leibfried S., 2000, «Towards a european welfare state?», στο Pierson C., Castles F. (eds), *The welfare state reader*, Cambridge, Polity Press.
- Leontidou L., 1990, *The mediterranean city in transition: Social change and urban development*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Levitas R., 2003, «The idea of social inclusion», *Social inclusion research conference*, March 27-28, Canadian Council on Social Development and Human Resources Development Canada, www.ccsd.ca/events/inclusion/papers/rlevitas.htm
- Levitas R., 2001, «Against work: A utopian incursion into social policy», *Critical Social Policy*, 4, σ. 449-465.
- Levitas R., 1998, *The inclusive society? Social exclusion and new labour*, Hampshire, Palgrave.
- Levitas R., 1996, «The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony», *Critical Social Policy*, 16(1), σ. 5-20.
- Lister R., «Towards a citizens' welfare state: The 3+2 R's of welfare reform», *Theory culture and society*, 18(2), σ. 91-106.
- Lodemel I. and Trickey H. (eds), 2001, *An offer you can't refuse – Workfare in international perspective*, London, Macmillan.

- Maloutas Th., 2004, «Segregation and residential mobility: spatially entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens», *European Urban and Regional Studies*, 11(2), σ. 171-187.
- Maloutas Th., Pantelidou Malouta M., 2004, «The glass menagerie of urban governance and social cohesion: Concepts and stakes/concepts as stakes», *International Journal for Urban and Regional Research*, 28(2), σ. 449-465.
- Matsaganis M., 2000, Social assistance in Southern Europe: The case of Greece revisited, *Journal of European Social Policy*, 10(1), σ. 68-80.
- Matsaganis M., 2005, «The limits of selectivity as a recipe for social reform: The case of Greece», *Journal of Social Policy*, 34(2), σ. 235-253.
- Mingione E. (ed.), 1996, *Urban Poverty and the Underclass*, Oxford, Blackwell Publishers Ltd.
- Mingione E., 1998, The social and historical construction of models of industrial development, in *Space, inequality and difference: Seminars of the Aegean*, Athens, NTUA – University of the Aegean.
- Morgen S., Maskovsky J., 2003, «The anthropology of welfare reform: New perspectives on US urban poverty in the post-welfare era», *Annual Review of Anthropology*, Vol 32, σ. 315-338.
- Nicholls W.J., 2003, «Poverty regimes and the constraints on urban democratic politics», *European Urban and Regional Studies*, 10(4), σ. 355-368.
- Peck J., 2001, *Workfare States*, London, Guilford Press.
- Petmesidou-Tsoulouvi M., 1996, «Social protection in Greece: A brief glimpse of a welfare state», *Journal of Social Policy and Administration*, 30(4), σ. 324-347.
- Prince M., 2001, How social is social policy? Fiscal and Market Discourse in North American Welfare States, *Social Policy and Administration*, 35(1), σ. 2-13.
- Saraceno Ch., 2002, «Social assistance dynamics in Europe: National and local poverty regimes», Bristol, Policy Press.
- Scharpf F., 2002, «The european social model: Coping with the challenges of diversity», *Journal of Common Market Studies*, 40(4), σ. 645-670.
- Silver H., 1995, «Reconceptualizing social disadvantage: Three paradigms of social exclusion», στο Rodgers D. et al. (eds), *Social exclusion: Rhetorics, reality, responses*, ILO.
- Trubek D., Mosher J., 2001, «New governance, EU employment policy and the european social model», *Jean Monnet Working Papers New York School of Law*, No 6/01.
- Tsakoglou P., Papadopoulos F., 2002, «Aggregate level and determining factors of social exclusion in twelve European countries», *Journal of European Social Policy*, 12 (3), σ. 211-225.
- Wolch J., Deverteuil, 2001, «New landscapes of urban poverty management», στο May J., Thrift N. (eds), *TimeSpace: Geographies of temporality*, London, Routledge.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αράπογλου Β., 2005, «Τοπικές ιστορίες για την κοινωνική ενσωμάτωση: ταυτότητα και αναστοχασμός στην εφαρμογή της “ανοιχτής μεθόδου συντονισμού”», στο Ιωσηφίδης Θ., Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), *Ποιοτικές μέθοδοι κοινωνικής έρευνας: Παραδείγματα από την ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Κριτική.

- Εμμανουήλ Δ., 2002, «Κοινωνικός διαχωρισμός, πόλωση και ανισότητες στη γεωγραφία της Αθήνας: ο ρόλος των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας και οικιστικής ανάπτυξης», *Γεωγραφίες*, 3, σ. 46-70.
- Καραντινός Δ., Μαράτου-Αλιπράντη Λ., Φρονίμου Ε. (επιμ.), 1996, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, τόμοι Α και Β, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Καράγιωργας Σ., Γεωργακόπουλος Θ., Καραντινός Δ., Λοΐζιδης Γ., Μπούζας Ν., Υφαντόπουλος Γ., Χρυσόκης Μ., 1990, *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, τόμοι Α και Β, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Lipietz A., 1990, *Αυταπάτες και θανάματα: Προβλήματα του περιφερειακού φορντισμού*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μαλούτας Θ., Οικονόμου Δ. (επιμ.), 1988, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα: Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εξάντας.
- Στασινοπούλου Ο., 1996, *Από το κράτος πρόνοιας στο «νέο» προνοιακό καπιταλισμό: Φορντίδα και γήρανση – η σύγχρονη πλουραλιστική πρόκληση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Τσακλόγλου Π., 1999, «Ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα», στο Μασσαργάνης Μ. (επιμ.) *Προοπτικές του κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 97-188.
- Τσουκαλάς Κ., 1987, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ., 1989, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, β' έκδοση.
- Μουζέλης Ν., 1987, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Κορασίδου Μ., 1995, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας–Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ.
- Λιάκος Α., 1993, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Μασσαργάνης Μ., 1999, «Τα διλήμματα της μεταρρύθμισης του κοινωνικού κράτους», στο *Προοπτικές του κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός Γ., 1988, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα, Εξάντας.
- Λεοντίδου Λ., 1989, *Οι πόλεις της σιωπής: Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Godelier M., 2003, *Το αίνιγμα του δώρου*, Αθήνα, Gutenberg.